

Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce

redakcja naukowa
Tomasz **Chinciński**

WYDAWNICTWO
OSKAR

Gdańsk 2011

Muzeum II Wojny Światowej

Redakcja i korekta: Beata Bińko

Projekt okładki i stron tytułowych: Magdalena Błażków KreacjaPro

Na okładce wykorzystano fotografię przedstawiającą wybiegających z samochodu funkcjonariuszy niemieckiej Służby Bezpieczeństwa na ulicę jednego z miast okupowanej Polski, 1939/40, Bundesarchiv Bild, 146-1971-067-07

Fotografie reprodukowane w książce pochodzą ze zbiorów Instytutu Pamięci Narodowej (album o sygn. 117) oraz Bundesarchiv w Berlinie

Copyright for Polish edition © by Muzeum II Wojny Światowej

Publikacja książki została dofinansowana przez Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

ISBN 978-83-89923-72-1

ISBN 978-83-63029-02-9

Wydawnictwo Oskar Sp. z o. o.
ul. Na Piaskach 10, 80-846 Gdańsk
tel. 58 305 80 28, fax 58 712 63 09
e-mail: info@wydawnictwooskar.pl
www.wydawnictwooskar.pl

Wydanie pierwsze

Skład: Wydawnictwo Oskar Sp. z o. o. (Krzysztof Pałubicki)

Spis treści

<i>Paweł Machcewicz</i> Wstęp	9
Niemieckie struktury i oblicza przemocy	13
<i>Jochen Böhler</i> Zdrowy świat Eduarda Schmidta. Przemoc i codzienność niemieckich formacji policyjnych oraz urzędów w okupowanej Polsce w latach 1939–1943	15
<i>Peter Klein</i> Urzędnicy władzy czy świata? Polityka personalna Arthura Greisera w Poznaniu	38
<i>Daniel Brewing</i> „Musimy walczyć”. Codzienność zwalczania partyzantów w Generalnym Gubernatorstwie w 1942 r.	55
<i>Alexa Stiller</i> Przemoc i codzienność w polityce narodowościowej. Aparat Komisarza Rzeszy ds. Umocnienia Niemczyzny i inni aktorzy przemocy, która stała się codziennością	73
<i>Małgorzata Stepko</i> Wybrane aspekty nazistowskiej polityki ludnościowej w okupowanej Gdyni w latach 1939–1940	95
<i>Isabel Heinemann</i> Uprzywilejowanie i przemoc. Polacy „zdadni do ponownego zniemczenia” w narodowosocjalistycznej polityce przesiedleńczej	115

<i>Andrzej Angrick</i> „Eksperyment masowy mord”. O rozważaniach reżimu narodowosocjalistycznego na temat metod wyniszczenia Żydów europejskich	138
Sowieckie struktury i oblicza przemocy	161
<i>Piotr Kołakowski</i> Awangarda rewolucji. NKWD na okupowanych ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej	163
<i>Rafał Wnuk</i> Metody pracy NKWD na przykładzie działań przeciwko polskiemu podziemiu na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej	179
<i>Anna Zapalec</i> Politrucy i sowieccy działacze partyjni w roli administratorów. Reorganizacja administracji na Kresach Wschodnich w okresie pierwszej okupacji sowieckiej	197
<i>Daniel Boćkowski</i> Sądownictwo pod znakiem sierpa i młota. Sowieckie orzecznictwo sądowe na okupowanych terenach wschodnich II Rzeczypospolitej	210
<i>Marek Wierzbicki</i> Wymiana elit na ziemiach II Rzeczypospolitej okupowanych przez ZSRS	221
<i>Ryszard Ryś</i> Przymusowe wcielanie polskich obywateli – mieszkańców Kresów Wschodnich – do regularnych jednostek wojskowych Armii Czerwonej w 1940 r.	234
Konflikty etniczne w cieniu wojny	261
<i>Grzegorz Motyka</i> Piekielna alternatywa. Ukraińskie i litewskie podziemie pomiędzy nazizmem a komunizmem	263

<i>Aleksandr Gogun</i>	
Partyzanci radzieccy i konflikty narodowościowe na Ukrainie 1941–1944	279
<i>Felix Ackermann</i>	
Wojna i etniczność. Etniczność jako państwowa kategoria porządkująca i codzienna kategoria postrzegania mieszkańców Grodna w latach 1939–1949	294
<i>Sara Bender</i>	
Żydzi w okupowanym Białymstoku podczas II wojny światowej	318
Opór i konspiracja	363
<i>Adam Puławski</i>	
Polityka informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego w odniesieniu do Zagłady	365
<i>Janusz Marszałec</i>	
Polskie Państwo Podziemne wobec komunistów polskich 1939–1944	388
<i>Piotr Gontarczyk</i>	
W służbie Stalina? Komunistyczny ruch oporu w okupowanej Polsce	431
Dzień powszedni w okupowanych miastach	455
<i>Adam Sitarek, Michał Trębacz</i>	
Trzy miasta. Dzień powszedni w Litzmannstadt – wybrane problemy	457
<i>Stephan Lehnstaedt</i>	
Codziennosc okupanta w Warszawie w latach 1939–1944	479
<i>Tarik Cyril Amar</i>	
Okupacyjna codzienność we Lwowie (Lwów, Lemberg, Lwow) w czasie II wojny światowej: przemoc i jej spowszednienie	506
Wykaz skrótów	531
Noty o autorach	538

Indeks osobowy	544
Indeks nazw geograficznych	561

Wstęp

Niemiecki atak na Polskę we wrześniu 1939 r. stał się początkiem trwającego blisko sześć lat światowego konfliktu, a zarazem stanowił preludium do wojny na wyniszczenie (*Vernichtungskrieg*), która swój pełen wymiar osiągnęła podczas inwazji III Rzeszy na Związek Sowiecki w latach 1941–1944. W trakcie kampanii wojennej w Polsce obiektem ataku armii niemieckiej stały się nie tylko oddziały Wojska Polskiego, lecz także cywilna ludność i infrastruktura kraju. Niemieccy żołnierze – zarówno ci w mundurach SS, jak i Wehrmachtu – dopuścili się licznych mordów na ludności cywilnej, dokonując egzekucji tysięcy Polaków i Żydów oraz zrzucając bomby na niebronione miasta i drogi zapełnione kolumnami uchodźców. Nie były to działania incydentalne czy przypadkowe, lecz w pełni zamierzone – realizowały cele wojenne Hitlera, który nakazał swoim żołnierzom zniszczenie Polski. W dziele tym siły niemieckie otrzymały wsparcie ze strony Armii Czerwonej, która 17 września przekroczyła granicę Rzeczypospolitej, wypełniając zobowiązania sojusznicze paktu Ribbentrop–Mołotow.

Stosowanie przemocy wobec ludności cywilnej stało się podstawowym elementem długoletniej okupacji niemieckiej i sowieckiej ziem polskich. Okupacje te przyniosły radykalną zmianę warunków życia miejscowej ludności, co wiązało się z wprowadzeniem do codziennego życia terroru jako środka mającego ułatwić całkowity podbój kraju, jego wyzysk gospodarczy oraz zniszczenie struktur społecznych i politycznych. Przemoc i okrucieństwo stanowiły od pierwszych dni powszednie i powszechne doświadczenie mieszkańców okupowanej Polski. Deportacje, praca przymusowa w warunkach sprzyjającym chorobom i śmierci, czystki etniczne oraz masowe mordy stały się codziennością. Metody stosowane przez nowe władze policyjne wobec podbitej ludności były bezwzględne i okrutne, niezgodne z wszelkimi zasadami prowadzenia wojny i sprawowania władzy okupacyjnej. Obejmowały one zatrzymywanie ludzi w domach, na ulicach, placach, w lokalach, rozstrzeliwanie i wieszanie bez wyroku i dochodzenia winy, stosowanie odpowiedzialności zbiorowej oraz różnych wyszukanych udęk.

Niniejsza publikacja polemizuje z tezami, które wciąż można napotkać w historiografii zachodniej – o wojnie w Polsce w 1939 r. prowadzonej jakoby

z poszanowaniem zasad prawa międzynarodowego. Autorzy publikowanych tekstów starają się dowieść, że rozegrana na ziemiach polskich kampania wojenna nie była „czystą wojną”, w której Wehrmacht nie mordował cywilów, a polskich żołnierzy zabijał tylko w walce zbrojnej. Wyniki zebranych w tomie badań wskazują zdecydowanie, że zbrodnie wojenne nie były dziełem tylko funkcjonariuszy „diabolicznego” SS, lecz także innych niemieckich formacji wojskowych i policyjnych oraz stanowiły realizację celów nakreślonych przez Hitlera, jak również wizji świata – w tym wypadku przede wszystkim Polaków jako narodu o niższej wartości – zawartej w ideologii narodowosocjalistycznej. Odbiciem tych praktyk po drugiej stronie – najpierw frontu, a następnie rozbiorowej granicy – były zbrodnicze praktyki stosowane przez NKWD i inne struktury Związku Sowieckiego, drugiego agresora i okupanta.

Główny blok tekstów tego tomu poświęcony jest strukturom przemocy oraz celom polityki III Rzeszy i Związku Sowieckiego wobec ludności zamieszkałej na okupowanych ziemiach polskich. Tę część otwierają niezwykle interesujące studia autorstwa historyków niemieckich: Jochena Böhlera – na temat dnia powszedniego niemieckich formacji policyjnych i stosowania przez nie przemocy na terenie okupowanej Polski, oraz Petera Kleina – o funkcjonowaniu struktur administracji cywilnej i o polityce personalnej Arthura Greisera w Poznaniu. Przyczynkiem do działalności policji niemieckiej jest artykuł Daniela Brewinga o zwalczaniu przez Niemców partyzantów w Generalnym Gubernatorstwie w 1942 r. Tematem kolejnych tekstów – Isabelle Heinemann oraz Alexy Stiller – jest narodowosocjalistyczna polityka germanizacyjna prowadzona wobec podbitej ludności. Dopełnieniem rozważań o polityce germanizacyjnej jest opracowanie Małgorzaty Stepko o nazistowskiej polityce ludnościowej w okupowanej Gdyni w latach 1939–1940. Część poświęconą nazistowskim strukturom przemocy zamyka ważny artykuł Andreja Angricka na temat metod zabijania stosowanych przez niemiecki reżim w celu eliminacji Żydów. Ten historyk niemiecki zauważa w swoim tekście, że była to wojna, która „już w pierwszych dniach doprowadziła do upadku zasad cywilizacji”, a „w czasie kampanii wojennej w Polsce od początku nastąpiła zmiana paradygmatu. Operacje wojskowe były wykorzystywane choćby tylko przez oddziały Selbstschutzu i sądy polowe do likwidowania wrogów politycznych, gdy tylko wydawało się to korzystne. [...] egzekucje pozwalały dać upust zarówno potrzebie osobiście umotywowanego pragnienia, by wyrównać rachunki, jak i umożliwiały realizację państwowego planu zlikwidowania w walce ideologicznej elity intelektualnej przeciwnika. Wszystko to mogłoby prowadzić do mylnego wniosku, że późnym latem [1939 r.] ujawnił się już typ

pozbawionego zahamowań sprawy, któremu powierzone przez państwo zadanie służyło tylko za pretekst do brutalnego wyzycia się i uwolnienia swoich osobistych motywacji”.

Kolejne teksty bloku poświęconego strukturom przemocy i polityki okupantów poruszają kwestie związane z okupacją sowiecką na ziemiach polskich. Część tę otwierają teksty autorstwa Piotra Kołakowskiego, dotyczący funkcjonowania specjalnych grup operacyjnych NKWD, i Rafała Wnuka, poddający analizie metody pracy NKWD na przykładzie działań przeciwko polskiemu podziemiu na zajętych ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej. Swoistym uzupełnieniem tej problematyki są opracowania Anny Zapalec o sowieckiej reorganizacji administracji cywilnej, Marka Wierzbickiego o wymianie elit oraz Daniela Boćkowskiego o sowieckim sądownictwie na Kresach Wschodnich. Z kolei w tekście Ryszarda Rysia został opisany stosunkowo mało znany problem przymusowego wcielenia obywateli polskich z tych terenów do Armii Czerwonej.

Oddzielne zagadnienie stanowią teksty poświęcone konfliktom etnicznym na okupowanych ziemiach II Rzeczypospolitej. Grzegorz Motyka w swoim artykule przedstawił analizę sytuacji ukraińskiego i litewskiego podziemia, które szukając wsparcia dla swojej działalności, musiało wybierać między III Rzeszą a ZSRR. Natomiast Aleksander Gogun zdecydował się odtworzyć stosunek partyzantów radzieckich do konfliktu polsko-ukraińskiego oraz do zagłady Żydów. Na temat podziałów etnicznych i narodowościowych w Grodnie w okresie wojny wypowiedział się Felix Ackermann. Życie społeczności żydowskiej w okupowanym najpierw przez Sowieców, a następnie przez Niemców Białymstoku zostało zaprezentowane w studium Sary Bender z Izraela.

Trzy z publikowanych w niniejszym tomie tekstów dotyczą zagadnień związanych z Polskim Państwem Podziemnym i komunistycznym ruchem oporu. Swego rodzaju dopełnieniem analiz na temat konfliktów etnicznych jest artykuł Adama Puławskiego traktujący o polityce informacyjnej Polskiego Państwa Podziemnego w stosunku do Zagłady. Dwa pozostałe opracowania dotyczą relacji zachodzących pomiędzy strukturami Delegatury Rządu na Kraj i Armii Krajowej z jednej strony, a Polską Partią Robotniczą i Gwardią/Armią Ludową z drugiej. Janusz Marszałec szeroko i rzeczowo omawia stosunek Polskiego Państwa Podziemnego do komunizmu i komunistów w Polsce w latach 1939–1944. Z kolei Piotr Gontarczyk podjął się oceny roli, jaką odegrała komunistyczna konspiracja w okupowanej Polsce.

Problematyce życia codziennego w okupowanych miastach (na wybranych przykładach) poświęcone zostały trzy kolejne artykuły. Autorzy – Adam Sitarek i Michał Trębacz, Stephen Lehnstaedt oraz Tarik Cyril Amar – nakreślili

perspektywę dnia powszedniego w zajętych przez okupantów: Łodzi, Warszawie i Lwowie. Wyłaniający się z tych tekstów obraz codzienności w miastach pod czterema odmiennymi administracjami jest zdominowany przemocą i okrucieństwem, jakie wprowadziły one do życia mieszkańców. W naznaczonych strachem wojny i okupacji miastach z upływem czasu ta okrutna przemoc powszedniała, co bardzo wiele mówi o tamtych latach, trudnych do pełnego zrozumienia z naszej dzisiejszej, pokojowej perspektywy. Niełatwych do zrozumienia także z perspektywy mieszkańców okupowanych miejscowości w Europie Zachodniej, gdzie życie codzienne biegło na ogół w innym rytmie, z mniejszą dozą przemocy i strachu.

Warto jeszcze raz podkreślić znaczenie codzienności, centralnej kategorii tego tomu. Często jest ona w publikacjach o II wojnie światowej przesłaniana wielkimi, spektakularnymi wydarzeniami historycznymi, stanowiącymi momenty zwrotne tego konfliktu. Tymczasem dla milionów ludzi w okupowanej Europie wojna była przede wszystkim dniem powszednim, tak ją przeżywali i tak – ci, którzy ją zdołali przeżyć – zapamiętali. Niezwykłość tej powszedniości w okupowanej Polsce i ziemiach położonych jeszcze bardziej na wschód polegał m.in. na tym, że przemoc należała do jej niezbywalnych, wszechobecnych elementów. O tym w dużej mierze traktuje niniejszy tom.

Przygotowana publikacja, która ukaże się również w wersji niemieckojęzycznej, stanowi pokłosie konferencji naukowej „Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce”, zorganizowanej przez Muzeum II Wojny Światowej i Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie w dniach od 19 do 22 listopada 2009 r. Przypadająca wówczas siedemdziesiąta rocznica wybuchu II wojny światowej skłoniła nas do zaproszenia historyków z całego świata, wybitnych znawców problematyki, do zaprezentowania najnowszych ustaleń badawczych dotyczących historii II wojny światowej. Publikowane materiały oparte na głównych tezach wygłoszonych podczas konferencji nie stanowią jedynie zapisu wygłoszonych referatów, ale tworzą obszerne studia problemowe, które składają się na tworzący samoistną całość tom poświęcony przemocy i codzienności w okupowanej Polsce.

Wspólna inicjatywa organizatorów konferencji – historyków z tworzącego się w Gdańsku Muzeum II Wojny Światowej oraz Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie – miała także wymiar symboliczny, polegający na wspólnym dociekaniu prawdy historycznej o bolesnych wydarzeniach z polsko-niemieckiej przeszłości na płaszczyźnie debaty naukowej. Podjęliśmy tę inicjatywę, będąc przekonani, że tylko badania naukowe i towarzysząca im dyskusja mogą pomóc w wyjaśnieniu wielu spornych kwestii obciążających do dzisiaj relacje polsko-niemieckie.